

Keel ja Kirjandus 12/2007

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

L AASTAKÄIK

KIRJANDUS(AJA)LOOLINE EESTI*

LINDA KALJUNDI

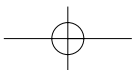
Friedebert Tuglas alustab oma "Kirjandusloolisi pisivesteid" nii: "Kõrvuti ulatuslikumate kirjanduslooliste artiklitega tekib nagu iseenesest hoopis piiratumaid märkmeid. Vahel on need kaudselt seotud käsil olnud suurema tööga, vahel algatuvad mingi kontrasti-seaduse tõttu, vahel aga hoopis iseisvalt."¹ Praeguse pluralistlike kirjandusajalugude tõusulaine valguses võiks ju nendest ühtlasi konstrueerida ühe selle suundumuse mõttelise eelkäija. Järgnevate märkmete sissejuhatuseks tuleb igal juhul märkida, et needki algatusid üsna iseisvalt tänavu Nüpli XV kevadkoolis peetud ettekandest.² Pealkirja all "Kuidas jutustada kirjanduse ajalugu?" toimunud seminarile, mille sihiks võeti arutleda, mis on ja mis võiks olla kirjanduslugu kui jutustav lugu kirjanduse ja kultuuri ajaloost, olin ma kutsutud esmajoonel ajaloolaste esindajana. Nõnda kujutab alljärgnev endast eelkõige kõrvalkäija pilguheitu eesti kirjanduse loolisuusele ja ajaloolisusele.

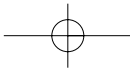
Olgu kohe alguses öeldud, et sellega ei taotle ma anda ammendavat ülevaadet eesti kirjandusajaloo kirjutusest ja hetkeseisust, vaid vaadelda seda esmajoonel paari mind huvitava küsimuse valguses, mis puudutavad kirjandusajaloo territooriumi määratlemist ja laiendamist. Esiteks tundub mulle, et ehkki tõdemus iga algupära ja järjepidevust kinnitava ajaloo paratamatust

* Artikkel on seotud grantidega ETF-i 7129 ja SF0042478s03. Autor on tänulik Nüpli XV kevadkoolis osalejatele ning samuti Piret Peikerile ja Marek Tammele mitmete sisukate kommentaaride ja viidete eest.

¹ F. T u g l a s, Kirjandusloolisi pisivesteid. – Loomingu Raamatukogu 1969, nr 22.

² Vt M. L a a k, Kuidas jutustada kirjanduse ajalugu? Nüpli XV kirjanduslik kevadkool. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 10, lk 848–851.

konstrueeritusest võib praeguseks näida liigagi enesestmõistetavana, oleks Eestis siiski vaja arutleda senisest põhjalikumalt kirjandusajaloo olemuse ja koha üle, ning seda eriti (kultuuri)ajaloo viimastel aastakümnetel toimunud pöörete valguses. Teiseks tahaksin osutada ka paarile võimalusele senist kirjandusajaloolist ruumi laiendada: eesti kirjandus- ja ajalookäsitluses valitseva "oma" ja "võõra" dihhotoomia ületamisele siinse vanema kirjakultuuri kaasamise abil; eriti eesti varase kirjandusajaloo analüüsimisele kultuuriajaloo vaatenurgast laiemalt; ning kolmandaks, kirjandusajaloo tõlgendamisele mäluksituuri osana.

Kas kirjandusajalugu on (enam) võimalik?

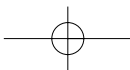
Üks praegusaja tuntumaid kultuuriajaloolasi Peter Burke juhatab oma arutluse kultuuriajaloo identiteedi üle sisse küsimusega: "Kuidas kirjutada millegi niisuguse ajalugu, millel puudub püsiv identiteet? See näib sama hea kui liblikavõrguga pilvi püüda."³ Pisut poeesiale lõivu makstes võtab see üsnagi hästi kokku kultuuriajaloo tänapäeva probleemid nii oma funktsiooni ja objekti kui ka neile sisu ja raamistikku andva "loo" formuleerimisel. Nüüdseks on muutunud juba käibetõeks arusaam, et iga perioodi ja regiooni, aga ka selle kultuuri, kirjanduse jne näiliselt kõikehõlmavad ajalood on paratamatult olevikukesksed, sõltudes loojate kavatsustest ja ihalustest ning kaasaja väärtushinnangutest. Samuti on strukturalismi ning ka ajalooteadust vallanud ja dekonstruktivismist tõukunud keelelise pöörde (ingl *linguistic turn*) mõjul alates 1970. aastatest järjekindlalt esitatud ebamugavat küsimust, kas tõepoolest ajalugu kui jutustus minevikusündmustest erineb mingi talle ainuomase tunnuse või eripära poolest olemuslikult väljamõeldud jutustustest või rajaneb see eristus pelgalt kokkuleppelisele "reaalsuse" tagatisele ja "ratsionaalse" esituse märkidele.⁴ Ning *last but not least* pole veenvust kaotanud mitte ainult ajalooteaduste senised valiku- ja analüüsiprintsüübid ning põhjuslikkuse ja järjekindluse ahelad, vaid ka eri distsipliinide n-ö suured uurimisobjektid, vormid ja žanrid (teadus, kirjandus, filosoofia, religioon, ajalugu jne); ehk foucault'likult öeldes on hajunud selliste diskursiivsete formatsioonide enesestmõistetavus tervikuna.⁵

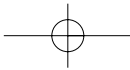
See ei ole jätnud mõjutamata ka kirjandusajaloo kui distsipliini määratlemist, mille klassikalist jalgealust on samas vooluvees tublisti kõigutanud ka rahvusluse kriitika, postkolonialistlik, feministlik ja *queer*-teooria, mis on seadnud kahtluse alla "valge mehe" vaatenurgast kirjutatud rahvuslikud ajalood, sealhulgas ka kirjandusajalood. Samuti on kirjandusajaloo positsioneerimist raskendanud kultuuriajaloo oluline muutumine viimase paarikümne

³ P. Burke, Kultuuriajaloo lätted. – P. Burke, Kultuuride kohtumine. Esseid uuest kultuuriajaloo. Tallinn: Varrak, 2006, lk 9.

⁴ Ühena esimeste seas esitas selle küsimuse (originaalis 1967. aastal) Roland Barthes, vt R. Barthes, Ajaloodiskursus. – R. Barthes, Autori surm. Valik kirjandusteoreetilisi esseid. Tallinn: Varrak, 2002, lk 84–104. Keelelise pöörde kohta vt esmajoones: H. White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1973; H. White, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1987. Eesti keeles vt H. White, Kirjandusteooria ja ajalookirjutus. – Tuna 2003, nr 1, lk 111–127; M. Tamm, Hayden White ja "keeleline pööre" ajaloo filosoofias. – Tuna 2003, nr 1, lk 128–133.

⁵ M. Foucault, *Teadmiste arheoloogia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.

aasta jooksul (uue kultuuriajaloo, uushistoritsismi jt esilekerkimine), mille mõjul on selle valdkond laienenud (eelkõige tänu kultuuri mõiste avardumisele ja historiseerimisele) ja selle eri distsipliinide vahelised piirid on hägustunud.⁶ Nendes uutes identiteediotsingutes ei saa vähetähtsaks pidada kirjandusteooria enese pöörideid (juba eelmainitud strukturalism, poststrukturalism, dekonstruktivism jne) ega siingi möllavaid poliitilisi ja ideoloogilisi kirgi. Nagu Märt Väljataga siinsamas hiljuti valgustada võttis, on selle teooria määratuks paisunud "impeeriumi" ja "deemoni" mõjul kirjandus kui autonoomse vaimse väärtusega sfäär minetanud usutavuse: uuemas kultuurianalüüsis, mis on kultuuri suuresti politiseerinud (ja mille kesksed märksõnad on võim, sugu ja rass), pole ka kirjandusteooria objektiks üha sagedamini enam mitte kirjandus, vaid ideoloogiakriitika laiemalt.⁷

Seega on kirjandusajaloo klassikaline objekt ja selle evolutsiooniline ja kontekstuaalne esitamine järjepideva "loona" sattunud kahtluse alla nii diskursiivses kui ka ideoloogilises plaanis. See on vältimatult tõstatanud küsimuse, kas meil on üldse vaja kirjandusajalugu selle klassikalises vormis. Ühe äärmusena – kui tahame välistada iseenda arusaamade ning poliitiliste ja sotsiokultuuriliste huvide omistamist mineviku sündmustele, isikutele ja vaimsetele artefaktidele – on meil võimalus loobuda kirjutamast üldse milligi ajalugu. Või siis minna kaasa pisut helgema nägemusega kultuuriajaloo tulevikust ja otsida selles segipaisatud ruumis uusi viise tulemaks toime oma paratamatu olevikukesksusega. Nõnda tasukski esmalt küsida, milliseid lahendusi on siin viimasel ajal välja pakkunud kirjandusajaloo praktikud.

Hetkel näikse domineerivat veidi masohhistlik tõdemus, et järjepidevat lugu jutustav kirjandusajalugu on võimatu, kuid vältimatu, nagu väidab David Perkins oma 1992. aastal ilmunud teoses "Kas kirjandusajalugu on võimalik?".⁸ Meile lähemast kultuuriruumist jõutakse samalaadsele järeldusele näiteks soomlaste kogumikus tänapäeva kirjandusajaloost, kus nenditakse, et rohketest puudustest hoolimata ei asenda kirjandusajalugu ei entsüklopeediad, ei üksikkäsitlused – ning, mis pole sugugi vähetähtis, et narratiivisusest loobumine ei too veel iseenesest kaasa ideoloogilisusest loobumist.⁹

Teise, rohkete imetlust äratanud tee näitajaks on kujunenud 1989. aastal ilmunud "Uus prantsuse kirjanduse ajalugu".¹⁰ 164 esseed eri autoritelt ja kirjev teemadering: oma paljususes ja kohatises vasturääkivuses ei üritagi teos jätta muljet seisukohtade täiuslikkusest ega kaastöid raamteksti abil ühte

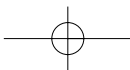
⁶ Vt ülevaatlilikult nt: P. B u r k e, *What is Cultural History?* Cambridge: Polity Press, 2004. Eesti keeles on ilmunud esseed "Kultuuriajaloo lätted" ja "Kultuuriajaloo ühtsus ja mitmekesisus", vt P. B u r k e, *Kultuuride kohtumine*, lk 192–221; M. T a m m, *Peter Burke ja uus kultuuriajalugu*. – *Tuna* 2004, nr 4, lk 118–122.

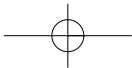
⁷ M. V ä l j a t a g a, *Impeerium, deemon ja poeetika*. Kirjandusteooria kolmest mõistest. – *Keel ja Kirjandus* 2007, nr 9, lk 681–704; vt ka: M. V ä l j a t a g a, *Miks uurida kirjandust?* – *Vikerkaar* 2005, nr 6, lk 58–68.

⁸ D. P e r k i n s, *Is Literary History Possible?* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992.

⁹ Helmi, simpukka, joki. Kirjallisuushistoria tänään. Toim M. Ihonen, Y. Varpio. *Tietolipas 137*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1995. Soome kirjandusajaloo eneseotsingutesse puutuvalt vt ka: Kirjallisuushistoria tänään. Toim L. Saariluoma. Kirjallisuudentutkijain Seuran vuosikirja 43. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1989. Kogumiku juhtartikkel on ilmunud ka eesti keeles: L. S a a r i l u o m a, *Kirjanduslugu eile ja täna*. – *Akadeemia* 1997, nr 9, lk 1885–1914.

¹⁰ *A New History of French Literature*. Ed. by D. Hollier *et al.* Cambridge, *etc.*: Harvard University Press, 1989.

siduda. Mõneti samalaadne on aasta varem, 1988 trükist tulnud "Columbia Ülikooli Ameerika Ühendriikide kirjanduse ajalugu".¹¹ Kogumik koosneb suure hulga autorite kirjutatud eriteemalistest käsitlustest (näiteks käsitletakse ka Ameerika iseseisvumist kui kirjandussündmust), kuid iga perioodi juhatab sisse essee ning tervikuna püüab see teos kaardistada rahvuskirjanduse kujunemist, käsitledes selle osana küll ka varem marginaliseeritud indiaanlaste, afroameeriklaste ja naisautorite loomingut.

Kolmandaks prominentseks alternatiiviks paistab kujunevat keskendumine mitte mõne rahvuse või regiooni, vaid kirjanduse poeetika (vormide, žanride, laadide, eriti narratiivi jne) ajaloole. Selles lähenemises, mis seob kirjanduse vormide spetsiifika vaagimise ühtlasi tihedalt ühe või teise kultuuriruumi üldise sotsiokultuurilise analüüsiga, on viimastel aastatel eriti esile tõusnud romaani kui žanri ajalugu: esmajoonel Thomas Paveli ühemehe *tour de force* "Romaani mõtlemine" ja Franco Moretti toimetamisel ilmunud kaheköiteline romaani ajalugu.¹² Oma hilisema teosega "Graafikud. Kaardid. Puud" on Moretti osutanud veel ühele eksperimentaalsele vaatepunktile: ta ei kirjuta eri žanride ajalugu, vaid uurib neid kaartide ja graafikute abil.¹³

Mil määral ja moel on aga need küsimused kirjandusajaloo – või ka laiemalt kultuuriajaloo ja ajalookirjutuse – võimalikkuse ja võimaluste kohta leidnud vastukaja siinmail? Selmet moekalt taanduda, on klassikaliste kultuurilugude ja ajalugude väljaandmine Eestis alates 1990. aastatest elanud läbi uue tõusulaine, saades impulsse nii mitmete seni mahavaikitud teemade kaasamisest kui ka üldtunnustatud vajadusest või isegi nõudmisest hakata uuesti raamatusse raiuma tsensuurivaba Eesti (kultuuri)ajalugu. Nüüdseks on hakanud ilmuma "Eesti ajalugu" ja "Eesti kunsti ajalugu", ühena esimeste seas ilmus 2001. aastal ka "Eesti kirjanduslugu".¹⁴

Küsimus "kuidas kirjutada (kultuuri)ajalugu?" on leidnud Eestis siiani siiski suhteliselt vähe vaagimist.¹⁵ Vastukajade arvukuse osas (mille kõrval kahvatab nt uue "Eesti ajaloo" köidete retseptatsioon pea olematuks) on kahtlemata enim õnne olnud uuel "Eesti kirjanduslool": selle põhjuseks võib pidada nii avaldamisfoorumite rohkust kui ka kirjanduskriitilist traditsiooni.¹⁶

¹¹ Columbia Literary History of the United States. Ed. by E. Elliott. New York: Columbia University Press, 1988.

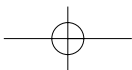
¹² T. P a v e l, La pensée du roman. Pariis: Gallimard, 2003; The Novel. Ed. by F. Moretti. (2 köidet). Princeton: Princeton University Press, 2006. Originaal: Il romanzo. (5 köidet). Torino: Einaudi, 2001–2004; vt ka: T. P a v e l, Romaani mõtlemine. – Vikerkaar 2003, nr 7/8, lk 112–136; F. M o r e t t i, Oletusi maailmakirjandusest. – Vikerkaar 2003, nr 7/8, lk 146–157.

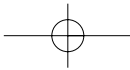
¹³ F. M o r e t t i, Graphs. Maps. Trees. Abstract Models for a Literary History. London–New York: Verso, 2005. Romaani ruumilise analüüsi kohta vt ka: F. M o r e t t i, Atlas of the European Novel, 1800–1900. London–New York: Verso, 1999.

¹⁴ Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisõrjuse kaotamiseni. Peatoim S. Vahtre, toim M. Laur. Tartu: Ilmamaa, 2003; Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim S. Vahtre, toim A. Pajur, T. Tannberg. Tartu: Ilmamaa, 2005; Eesti kunsti ajalugu. 2. kd. 1520–1770. Toim K. Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005; E. A n n u s, L. E p n e r, A. J ä r v, S. O l e s k, E. S ü v a l e p, M. V e l s k e r, Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, 2001.

¹⁵ Kunstiajalukku puutuvalt vt Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Toim T. Abel, P. Lindpere. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002; samuti M. T a m m, Kuidas kirjutada kunsti ajalugu? – Vikerkaar 2005, nr 9, lk 105–108. Vt ka ringküsitus "Kuidas kirjutada ajalugu?" (vastavad K. Jaanson, E. Jansen, E. ja P. Piirimäe, P. Prisko, H. Rebas, T. Rosenberg, R. Ruutsoo, J. Undusk) – Vikerkaar 2000, nr 8/9, lk 178–192.

¹⁶ Ülevaate kriitikast pakub nt Maie Kalda, vt M. K a l d a, "Eesti kirjanduslugu" krii-

Tervikuna iseloomustab seda kriitikatulva – mille märksõnadeks said paradoksaalsel moel nii "liiga modernismikeskne" kui ka "liiga postmodernistlik" – hästi Jaanus Vaiksoo tõdemus: "Kirjandusajaloo kirjutamine Eestis on nagu läbi külatänava kõndimine – igast hoovist kargab sulle koer lõrinal kallale."¹⁷ Kui mõned erandid välja arvata, siis ei koondunud retseptiooni probleemipüstitus siiski mitte kirjandusajaloo olemuse ümber.¹⁸ Keskseks sai siin hoopis kaanoni küsimus, mis oli esmatasandil palistatud pahameelega "kirjanike kaotamiseks", lastekirjanduse ja baltisaksa kirjanduse ning muidugi Oskar Lutsu "Kevade" väljajäämise üle, sügavamalt aga peegeldas arusaama, et just kaanoniloomes seisneb kirjandusajaloo olemus. Nõnda kuulutas Epp Annus juba enne teose ilmumist, et "kirjandusajalugu kui žanr peab paratamatult oma ülesandeks seadma kirjanduskaanoni loomise" ning et "iga uus kirjandusajaloo kirjutamine katse peab kõigepealt suhestuma valitseva kirjanduskaanoniga; võttes selle suhtes mingi seisukoha, saab ta luua oma diskursuse vastavalt erinevusele varasemast".¹⁹

Jättes kõrvale kirjandusõpikud, antoloogiad, entsüklopeediad jmt, on kirjandusajaloolisi tervikteoseid, mille suhtes mingi seisukoht võtta, eesti kirjanduse kohta alates 1883. aastast ilmunud kodu- ja välismaal, samuti paguluses umbes tosina jagu.²⁰ Lisaks on Marin Laagi eestvedamisel viimastel

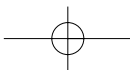
tikutel risttules. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 12, lk 868–871. Eriti vt: 4+1 vaadet uuele kirjandusloole (T. Hennoste, H. Krull, O. Kruus, T. Liiv, V. Vaher – Looming 2001, nr 8, lk 1226–1249), ning arvustuste kimbukest (Ü. Tonts, E. Treier, J. Vaiksoo – Keel ja Kirjandus 2001, nr 11, lk 783–792). Kaude stimuleeris see teos arutelusid kirjandusajaloo üle isegi enne ilmumist, mille näiteks on kaks 1996. aastal toimunud seminari ("Kirjandusajalugu 1": Nüpli kevadkool, 7.–8. VI 1996 ning "Kirjandusajalugu 2": Tartu Ülikool 6. IX 2006) ning nende põhjal avaldatud kogumik (Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum–Tuum, 1998.)

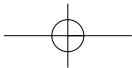
¹⁷ J. Vaiksoo, Kas kirjandusloo kirjutamine Eestis on võimalik? – Keel ja Kirjandus 2001, nr 11, lk 792.

¹⁸ Nt J. Vaiksoo, Kas kirjandusloo kirjutamine on Eestis võimalik?; samuti Tiit Hennoste käsitlused Eesti kirjandusajaloo perioodiseerimise ja objekti žanrilise määratlemise kohta (T. Hennoste, Kirjanduse perioodiseerimisest I–II. – T. Hennoste, Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 57–107). Rein Veidemann pakkus alternatiivina välja semiootilise lähenemise kirjanduse ajaloo kui kultuurilise tähendusloome ja kommunikatsiooni protsessile (vt R. Veidemann, Kirjandusloo semiootika poole. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 11, lk 753–763; R. Veidemann, Kirjandusajalugu ja/kui kaos. – Keel ja Kirjandus 1999, nr 12, lk 826–832).

¹⁹ E. Annus, 1920.–1930. aastate proosakirjandus. Kaanoni küsimus. – Traditsioon ja pluralism, lk 216. Eesti kirjanduskaanoni kohta vt ka: T. Hennoste, Kaanon. Kaanon. – Vikerkaar 1997, nr 12, lk 60–70; T. Hennoste, Kaanonist lahti. – Looming 2000, nr 2, lk 254–264.

²⁰ D. H. Jürgenson, Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. 2 köidet. Tartu, 1843–1844; M. J. Eisen, Tähtsad mehed. Tartu: Schnakenburg, 1883–1884; J. Kunder, Eesti kirjandus koolile ja kodule. Viljandi, 1890; K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Tartu: K. A. Hermann, 1898; T. Sander, Eesti kirjanduse ajalugu. Tartu: K. Sööt, 1899–1901; V. Reiman, Kivid ja killud. Tartu: Postimees, 1907; M. Kammmaa, Eesti vanem ilukirjandus. Tartu: K. Sööt, 1908; F. Tuglas, Lühike eesti kirjanduslugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1934 (2. tr 1936); Eesti kirjanduse ajalugu I–IV. [Õpik keskkooli VIII, IX, X ja XI klassile.] Toim E. Sögel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953; Eesti kirjanduse ajalugu I–V. Peatoim E. Sögel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965–1991; E. Nirk, Estonian Literature. Tallinn: Eesti Raamat, 1970 (2. tr 1987, e k 1983); G. Suits, Eesti kirjanduslugu I. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1953 (2. tr 2003); A. Mägi, Lühike eesti kirjanduslugu I–II. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1965 (ingl k Estonian Literature. An Outline, 1968); A. Oras, B. Kangro, Estonian Literature in Exile. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1967; A. Mägi, K. Ristikivi, B. Kang-

aastatel pandud alus digitaalsele hüpertekstile ERNI.²¹ Varase kontekstikeskse lähenemise, 1930. aastatel võistelnud positivismi ja tekstikesksuse ning väikese kõrvalepõike kaudu vulgaarmarksistlikku kirjandusteadusesse jõudis eesti kirjandusajaloo arengukaar 1960.–1970. aastatel oma põhitraidsioonini, mis sulandas endasse nii autorikeskse positivismi, ühiskonnakeskse marksismi kui ka killukese tekstikeskset uskriitikat.²² Ehkki seda rahulikku pilti on kirjumaks muutnud 1980. aastate kirjandusajalooline följetonistlikkus ja kirjanduse uurimise vaieldamatu uuenemine ning mitmekesistumine alates 1990. aastatest (psühhoanalüüs, poststrukturealism, strukturealistlik narratoloogia, feminism, postkolonialism, modernismiprobleem, rahvusluse ja baltisaksa kirjanduse küsimused jne), pole ehk siiani vale väita, et eesti kirjandusajaloole tervikuna on omane eelkõige kompromisse otsiv vaatlusviis.²³

Viimasel ajal on kirjandusajalooliste uurimuste kese ja ”kaanoni küsimuski” suuresti tiirelnud XX sajandi ümber, kus on ka mitmeid huvitavaid käsitlemata teemasid, samuti mitme kaanoni (pagulaskirjandus, nõukogude kirjandus, sisepagulus, ka baltisaksa kirjandus) probleem.²⁴ Samas on Jaanus Vaiksoo ilmekalt kirjeldanud ängi, ”mida tänane kirjandusteadlane peab endas kirjanduslugu kirjutades ületama: kui *lugu* on jäänud läbi aegade põhimõtteliselt samaks, siis kuidas leida uus loo jutustamise viis, mis mõjuks lugejale huvitavalt? Ikka needsamad Henriku Liivimaa kroonika, Vilde ja Tammsaare. Mis sa hing siin ikka veel heietad? Kõik ammu teada-tuntud mehed.”²⁵ Üht võimalust seda tühimust peletada võiks aga pakkuda just senini suuresti tähelepanu alt kõrvale jäänud eesti ja/või Eesti kirjandusajaloo varasem periood. Mart Velsker on tabavalt osutanud, et Friedebert Tuglasest on alguse saanud eesti kirjandusajaloo peidetult kaheks jagunev periodiseering: selle esimene pool kasutab ühiskondlikke-kultuuriajaloolisi määratlusi (estofiilide aeg, ärkamisaeg jne), teine pool aga opereerib juba kirjanduskesksete voolulooliste mõistetega (realism, uusromantika jne).²⁶ Selline jaotus on kahtlemata omane ka teiste maade kirjandusajalugudele üldisemalt, osutades (enamasti vaikimisi) kirjanduse mõiste muutumisele ajas, aga ühtlasi sellelegi, et kirjandusajalooline suhe varasemasse kirjakultuuri vajaks endiselt selitamist.

ro, Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1973; Eesti pagulaskirjandus 1944–1992. 4 köidet. Toim P. Kruuspere. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1993–1996; C. H a s s e l b l a t t, Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2006.

²¹ <http://www.kirmus.ee/erni/erni.html> (5. XI 2007). Vt ka: M. L a a k, Kirjandusajaloo mittelineaarsed mudelid. Teksti ja konteksti probleeme digitaalses keskkonnas. Dissertations litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

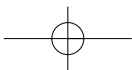
²² Vt M. V e l s k e r, Eesti kirjandus. Taustad ja lugu. – Traditsioon & pluralism, lk 207–215.

²³ M. V e l s k e r, Eesti kirjandus. Taustad ja lugu; vt ka: R. V e i d e m a n n, Kirjandusloo semiootika poole, lk 761.

²⁴ Vt S. O l e s k, Eesti kirjanduse ajalugu 1940–1991. Olulist. – Traditsioon & pluralism, lk 228–236.

²⁵ J. V a i k s o o, Kas kirjandusloo kirjutamine Eestis on võimalik?, lk 792.

²⁶ M. V e l s k e r, Eesti kirjandus. Taustad ja lugu, lk 210. Alternatiivselt kasutab uus ”Eesti kirjanduslugu” jaotust ”kirjasõna” (nt ”Eestikeelne kirjasõna 16.–18. sajandil”) vs ”kirjandus” (milleks kirjasõna muutub alates 1880. aastatest).

Võõrastele oma, omadele võõras

Nagu ülalpool osutatud, annavad ideoloogia vahetus ja muutused ühiskondlikus korras ootuspäraselt toidet praktikale, et teatud intervalli järel kirjutatakse ajalood uuesti. Eesti 1990. aastate ajalookäsitluste raamnarratiivi puhul on see aga tähendanud tagasipöördumist rahvusliku ajaloo juurte juurde, mis ulatuvad tagasi XIX sajandi teisel poolel alanud "uute rahvuste" tõusulainesse ja "rahvuspedagoogilistesse" 1920.–1930. aastatesse. Selle tendentsi kõnekaimaks ilminguks võib pidada "Eesti ajaloo" uusi kõiteid, mille puhul tehti valik 1940. aastal pooleli jäänud "Eesti ajaloo" jätkamise ja *in spe* järkjärgulise asendamise kasuks.²⁷ Ehkki on saanud juba tavapäraseks tõdeda, et see rahvuse loomise ajal kujunenud ajaloonarratiiv on praeguseks muutunud ajakohatuks, pakub see siiani mugavat tuge ka kultuuri- ja kirjandusajalugudele.²⁸

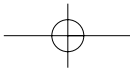
Soovimata siinkohal pikemalt süüvida eesti rahvusliku ajalookäsitluse probleemidesse, on järgnevat silmas pidades siiski oluline märkida, et selle jutustuse suur raam eelkõige vanemat ajalugu puudutavas osas – eesti rahva võitlus vabaduse nimel – jäi suuresti samaks ka nõukogude perioodil (kus vabadus saavutatakse küll mitte iseseisvuse, vaid nõukogude võimu läbi), mil marksistlik ajalookäsitlus aitas omakorda süvendada juba varem alguse saanud eliidi ja nn maarahva vastandust. Tulemuse on lühidalt ja lõõvalt kokku võtnud Jüri Üdi: "Olen pärisori. Töötan palehigis mõisniku heaks. Küll on halb mõisniku heaks töötada. Töö on raske, isandad on võõrad ja ei saa aru sellest, et ka mina olen inimene. Laulan töö- ja tavandilaule, eriti töölaule. Need laulud kanduvad suulisel teel põlvest põlve edasi ja on üks osa folkloorist."²⁹ Ajalookäsitluses on see vastandus kehtestanud maiskondliku ajaloo asemel "rahvuse" ajaloo, mis alates XIX sajandist samastab "eestlased" toonase ideaaltüübi, talurahvaga, ning projitseerib oma kaasaja rahvuslikud ja sotsiaalsed vastuolud ka kogu varasemale ajaloole, kultuuriajaloole on aga tõmmanud terava eraldusjoone eliit- ja rahvakultuuri vahele.³⁰ (Erandid on kunstiajalugu, mis, pannud paika oma veelahkme etnoloogiaga, uurib baltisaksa traditsiooni jälgedes siinseid kunstnikke, linnuseid ja katedraale ning jätab talutared ja muu nn rahvakunsti etnoloogidele.) Kultuuriajaloo seisukohalt tuleb pidada sama määravaks ka seda, et siinmail omaks võetud sak-

²⁷ Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Peatoim H. Kruus, toim H. Moora Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935; Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Peatoim H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937; Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Toim O. Liiv, H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1940.

²⁸ Ei saa muidugi eitada, et selline ootushorisont oli olemas ka uue kirjandusloo ilmumise aegu: "Kuidas määratleda kirjandusloo ülesannet? Sellest, mis kirjanik lõi, on olulisem hinnata, mida ta oma loometööga andis rahvuskirjandusse... Kirjanduslugu peaks olema ikkagi kokkuvõte, üldistus, suur analüüs kirjaniku osast rahvuskirjanduse arenguprotsessis ja loomingulistes saavutustes, hegellikult öeldes – progressi teekonnal." (E. Treier, Paar ääremärkust valitseva "ootushorisondi" kohta. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 11, lk 786).

²⁹ J. Üdi, Käekäik. – Loomingu Raamatukogu 1973, nr 33, lk 48.

³⁰ Vt nt Jaan Unduski ja Karsten Brüggemanni arutelu: J. Undusk, Ajalootõde ja metahistoorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna 2000, nr 2, lk 114–130; K. Brüggemann, Rahvusliku vaenlasekuju demontaažist ehk Carl Schirren kui Eesti iseseisvuse rajaja? Märkusi Jaan Unduski "metahistooriliste žestide" kohta. – Tuna 2002, nr 3, lk 93–98; J. Undusk, Eesti ajaloo kotkaperspektiivist. Minu vaidlus Brüggemanna. – Tuna 2002, nr 3, lk 99–116.

sa rahvusluse mudel nägi rahvuse ühtsuse aluseid eelkõige ühises kultuuris ja keeles. Niisiis on alates XIX sajandi teisest poolest Eesti ajalugu ja kultuuriajalugu seisnud silmitsi nõudmisega luua oma algupärase kultuuri käsitlus ning kinnitada seeläbi mitte ainult eesti rahva, vaid ka Eesti riigi ning territoriaalsete ja õiguslike nõudmiste järjepidevust. Seda koos peavalu valmistava küsimusega, mida arvata senise kultuuripärandi, selle kultuuri loojate, artefaktide ja allikate osas omaks ja mida võõraks.

Kirjandusajalugu on senini defineeritud eestikeelse kirjanduse ajaloona, s.t eesti kirjandusajaloona, kus eesti (ja mitte Eesti) kirjanduse peamine määratleja on keel.³¹ See on tekitanud mitmeid kõnekaid ja kohati erandlikegi maadejagamisi (nt "oma" Aino Kallas vs "võõras" Hella Wuolijoki), eelkõige aga häguseid suhteid nii "eesti kirjanduse" perifeeriatega kui ka siinmail loodud muukeelse kirjandusega. Niisiis on probleem pigem vastupidine nt angloameerika ja frankofoonses maailmas 1970. aastatel toimunuga: kui seal tuli silmitsi seista tõsiasjaga, et kirjanduse ajaloost on välja ununenud allutute (*subaltern*) ja koloniseeritute kirjandus, siis Eestis on, vastupidi, kaduma läinud koloniseeriva eliidi kirjandus. Enamgi veel, baltisaksa kirjanduse puhul ei saa rääkida pelgalt väljajätmisest, vaid pigem oskuslikust "ärakasutamises", millele on viidanud Tiit Hennoste: varast baltisaksa kirjandust (eelkõige raamatuid, mis mingil määral puudutavad eestlasi ja eesti keelt) vaadeldakse kui eesti kirjanduse osa, mis lubab konstrueerida eesti kirjandusele võimalikult pika ajaloo, ent sellest hetkest, kui XIX sajandi keskel tekib "pidev eesti kirjandus, mida loovad eestikeelsed eestlased, kaob ka baltisaksa kirjandus kirjandusloost".³² Tõsiasja, et kuigi eesti kirjanduse ruumiks on peetud esmajoones eesti keelt, mängib selles igal juhul kaasa ka geograafiline Eesti ja nõnda "tuleb paratamatult arvestada ka eesti kirjanduse aega" ehk "muukeelset Eesti *maal* sündinud kirjandust", on viimasel ajal aidanud meelde tuletada esmajoones Jaan Unduski käsitlused ja nüüdseks ka Liina Lukase monograafia baltisaksa kirjandusväljast.³³ See baltisaksa kirjanduse taastulek aga puudutab eelkõige uuemat aega, kuna aga vanemas kirjanduskultuuris on siiani jäänud muu(keelse) üle domineerima esmajoones rahvaluule ja nn estofiilide kirjasõna.

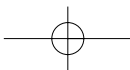
Heitluses "omaks" tunnistatud allikate vähesusega leiavad algupärasuse ja järjepidevuse otsingud esmase tugipunkti rahvaluules, mis on mänginud samavõrd kaalukat rolli ka rahvuslikus ajalookäsitluses: "oma" kirjalike allikate nappust kompenseerib arheoloogiliste muististe ning eesti keele ja rahvaluule käsitlemine ajalooallikana.³⁴ Ehkki valdavalt XIX–XX sajandil kogu-

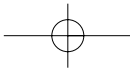
³¹ Viimaseks näiteks selle kohta on Cornelius Hasselblatti vastne saksakeelne eesti kirjandusajalugu (C. H a s s e l b l a t t, Geschichte der estnischen Literatur). Meiega sarnase taustaga Soomes ent püsis "kirjanduslugude" "südametunnistus" soomekeelsena" vaid 1950. aastateni, mil hakati käsitlema ka rootsikeelset kirjandust; vt nt: Y. V a r p i o, Soome uue kirjandusloo teoreetilised ja meetodilised põhimõtted. – Traditsioon & pluralism, lk 250.

³² T. H e n n o s t e, Probleemid ja õnnestumised uues "Eesti kirjandusloos". – Looming 2001, nr 8, lk 1226–1239.

³³ J. U n d u s k, Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil. Teese kommentaaridega. – Looming 1999, nr 2, lk 249–255; vt ka: J. U n d u s k, Saksa-eesti kirjandussuhete tüpologia. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 10–12, lk 583–595, 645–656, 709–725; L. L u k a s, Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. *Collegium litterarum* 20. Tartu–Tallinn: Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2006.

³⁴ See tendents, mida toetasid ulatuslikud suulise pärandi kogumise kampaaniad, sai alguse rahvuslikul ärkamisajal, jätkudes 1920.–1930. aastatel. Nii tõdes oma 1930. aastal pee-

tud folkloori ebatüüpiline Herderi vaimus kaasamine kirjandusajalukku on iseenesest vaimustav, tugevdab see kahetsusväärset teravat vastandust rahvakeelse rahvakultuuri ning eliidi võrkeelse ja seega ka -meelse kultuuri vahel. Ühelt poolt seostub see ju rahvuse tekkesituatsiooniga: suulise ja kirjaliku kultuuri dihhotoomia on eriti esil siis, kui kolonialismieelne omakultuur oli suuline ja koos kolonisaatoritega tuli ka kirjalik kultuur: alaväärsustunne kirjakultuuri puudumise üle sünnitab kompensatoorseid mehhanisme, sh suulise kultuuri väärtustamist.³⁵ Teisalt võiks aga väita, et seesama dihhotoomia ühtlasi loob ja toidab sedasama alaväärsust, pingestades suhte varasema kirjakultuuriga ning pannes seda võrastama ja umbusaldama.

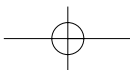
Seda aitaks maandada juba seegi tõsiasi, et keskaja puhul on rahva- ja kirjakultuuri terav eristamine eksitav juba kirjaoskuse vähese leviku tõttu ning et viimasel ajal ongi toonase suulise ja kirjaliku kultuuri vastandamise asemel üha enam ja viljakamalt asutud uurima nende vastasmõju.³⁶ Seda, et ka Eesti kontekstis võib rahvakultuuri autentsuse postuleerimise asemel osutada viljakaks otsida pigem jälgi siinse suulise ja kirjaliku kultuuri vastasmõjudest keskajast uusajani, on mitmel puhul osutanud näiteks Ülo Valk ja Jürgen Beyer.

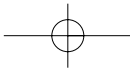
Senisest rohkem tähelepanu vääriks ka toonane, suuresti unustatud kirjakultuur, mille võrastamisest võiks aidata võõrutada tõdemus, et see oli mujalgi paratamatult eliidi- ja ka ladina keele keskne, nii nagu ei sisalda Eestis säilinud keskaegsed allikad kuigivõrd rikkalikult ka (alam)saksakeelseid tekste. Siiani on kesk- ja varauusaegsest kirjakultuurist kirjandusajalugudesse kaasatud valdavalt ainult ajalookroonikad ja selgi puhul on piirdutud nendes esinevatele eesti keele näidetele, pärisnimedele ja rahvakommete kirjeldustele viitamisega (mida postuleerib kõnekalt ka 2001. aasta kirjandusloo alapealkiri "Eestlased kroonikates"). See kehtib nii Liivimaa vanema (XIII sajandi lõpp) ja noorema riimkroonika (u 1348), Balthasar Russowi (1578/84), Johannes Renneri (XVI sajand), Thomas Hjärne (XVII sajand) kui ka Christian Kelchi kroonika (1695) kohta ning lisaks on just keeleajaloolise allikana kirjanduslugudesse enamasti sisse võetud ka Taani hindamisraamat (u 1240). Kaanoni alguse tähistajana on pälvinud rohkemat täheruumi ainult Henriku Liivimaa kroonika (1220. aastad), kuid sellegi oma aja ühe iseloomulikuma ristosajakroonika sisust annavad enamasti aimu ainult kaks kohalikus keeles toodud fraasi "maga magamas" ja "laula, laula pappi". Tulevikku

tud programmilises kõnes, mis ilmus samal aastal ka artiklina Ajaloolises Ajakirjas, Hans Kruus: "...meie ajaloo erilise struktuuri ja meie ajalooallikate erilise ilme tõttu just ajalooline rahvatraditsioon etendab iseäranis silmapaistvat osa eesti rahva mineviku tundmaõppimisel" (H. K r u u s, *Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele*. – H. K r u u s, *Eesti küsimus*. Eesti mõttelugu 62. Koost T. Karjahärm, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 128).

³⁵ Vt T. H e n n o s t e, *Postkolonialism ja Eesti*. Väga väike leksikon. – Vikerkaar 2003, nr 4/5, lk 97–99. Sama olulist rolli mängibki rahvaluule ka mitmete teiste toonaste "uute rahvuste" nagu nt läti, leedu ja muidugi ka soome kirjandusajaloos. Nii võtab see Kai Laitise umbes 500-leheküljelisest soome kirjandusajaloost enda alla peaaegu sada lehekülge (autoriteks S. Apo ja G. Herranen), hõlmab aga siiski ka rootsikeelse rahvaluule (K. L a i t i n e n, *Soome kirjanduse ajalugu*. Tallinn: Vagabund, 1994).

³⁶ Vt nt: B. S t o c k, *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1983. Üldisemalt kui keskaega puutuvalt vt J. G o o d y, I. P. W a t t, *The Consequences of Literacy*. – *Comparative Studies in Society and History* 1963, nr 5, lk 304–345. Kirjaliku ja suulise kultuuri vastasmõjude temaatika ongi kujunenud antropoloogia üheks olulisemaks uurimisteenaks, vt J. G o o d y, *Metsiku mõtlemise kodustamine*. Tallinn: Varrak, 2005.

vaatavalt on aga siiski põhjust optimismiks: loodetavasti annavad tõlgendusvõimaluste mitmekesistumiseks uut indu viimasel ajal ilmunud rohked tõlked kesk- ja varauusaegsetest tekstidest ning teisalt ka keskaegsete kroonikate n-ö lähi- ja ülelugemise uue laine jõudmine siamailegi.³⁷

Ajalookroonikate kõrval tasuks senisest enam kõnetada ka ülejäänud keskaegset kirjakultuuri. Kuigi Eesti alal keskajal kasutatud raamatute kohta pole peale osaliselt säilinud Tallinna dominiiklaste raamatukogu praktiliselt midagi teada, siis pole sugugi väheperspektiivikas kirjaliku kultuuri ja kommunikatsiooni sünni, aga ka siinsete maade n-ö kultuurilise koloniseerimise analüüsimine kirjakultuuri aspektist laiemalt.³⁸ Selle senine eiramine ei seostu mitte ainult allikmaterjali vähesusega ega arusaamaga kohalikust kultuurist kui algupärasest soome-ugri mõtteilmast, vaid ka reformatsiooni ajal sündinud luterluse ja katoliikluse vastandusega, mille võtsid omaks eesti äratajad. Soov pisendada katoliikliku perioodi mõju kinnistas väite, et eesti kirjakeel ja -kultuur sündisid alles luterlikul perioodil. Ehkki esimene teadaolev katoliiklik katekismus pärineb alles vastureformatsiooni ajast, on teada seegi, et hiljemalt XV sajandist nõuti talupoegadele vähemalt palvete, usutunnistuse jmt õpetamist eesti keeles.³⁹

Nõnda on senini jäänud rahva ja eliidi vastanduse tõttu tervikuna hoomamata rikkalik ja keeleliselt mitmekesine kesk- ja varauusaegne kultuuriruum, mis võiks siinset kultuurimälu (ja ehk isegi eneseteadlikkust) oluliselt rikastada. Selle vaagimisel võikski ühe võimalusena lähtuda just "oma" ja "võõra", ent ka kolonialismi märksõnast. Tõdedes, et "kolonialismist saadakse visalt üle, aga mitte ümber", on Tiina Kirss osutanud eesti *resp.* Eesti kirjandus- ja kultuuriajaloo seisukohalt perspektiivikamatele postkolonialistliku teooria vaatenurkadele: kolonialismi märkide analüüsimine nii koloniseerijate kui ka koloniseeritavate tekstides, generatiivsete mõistete (hübriidus, mimikri, ebakodusus) kasutamine kirjaliku kultuuri dünaamika ja eesti kirjanduse "teise"-suhte kirjeldamiseks ning rahvusliku kirjanduse ja narratiivide tekke ja funktsiooni analüüsimine.⁴⁰ Neid lähenemisnurki on eesti kirjandus- ja kultuuriajaloo viimasel ajal ka jõudsalt kasutatud, sealhulgas ka postkolonialistliku teooriaga otseselt suhestumata.

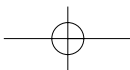
Koloniseerija ja koloniseeritava ambivalentse suhtega on siiani tegeldud eelkõige XIX sajandi teise poole ja XX sajandi alguse ning nõukogude perioodi

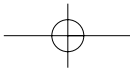
³⁷ J. Renner, Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tlk I. Leimus, värsid tõlk E. Tarvel. Tallinn: Olion, 1995; Liivimaa vanem riimkroonika. Tlk U. Eelmäe. Toim E. Tarvel. Tallinn: Argo, 2003; K. Kolik, Lüübeki Arnold. Liivimaa pööramisest. – Tuna 2004, nr 1–2, lk 70–83, 37–57; C. Kelch, Liivimaa ajalugu. Tlk I. Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2004; vt ka: Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel. Pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed. Tõlk T. Kala. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2006. Kroonikate uustõlgenduste kohta vt J. U nd u s k, Tsiteerimise kunstist. Lisandusi Läti Henriku ja Vulgata suhetele. – Keel ja Kirjandus 1990, nr 2–3, lk 67–78, 136–146; L. Kaljundi, Noor kirik Issanda uuel viinamäel. Kasvu ja viljakuse motiive Henriku Liivimaa kroonikas. – Keel ja Kirjandus 2004, nr 3, lk 161–183.

³⁸ M. Tam m, Kloostri raamatud keskaegses Euroopas ja Eestis. – Kloostri Interneti. Toim T. Tender. Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001, lk 46–83; vt ka: T. K a l a, Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklase David Sliperi taskuraamat. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 5. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2001.

³⁹ I. P õ l t s a m, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga? – Tuna 2000, nr 2, lk 12–20.

⁴⁰ T. Kirss, Rändavad piirid. Postkolonialismi võimalused. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 10, lk 677.

kontekstis.⁴¹ Ehkki enesekolonisatsiooni seisukohalt olulisena on ärkamisaja ja Noor-Eesti perioodi kõrval äramärkimist leidnud ka hernhuutlaste liikumine, on seda sellest perspektiivist juba märksa vähem uuritud, veelgi varasemast perioodist rääkimata.⁴² Kõigi kolme küsimusteringi vaatepiiri ta suks senisest jõulisemalt laiendada ka kesk- ja varauusaegse koloniseerimise ja kultuurivahetuse protsessideni, mille uurimisega on medievistikas viimasel ajal jõudsalt tegelema asunud.⁴³ Ühtlasi võimaldaks see rakendada senise, peamiselt koloniseeritu vaatenurga (eelkõige Homi K. Bhabha ja Gayatri C. Spivaki teooria) kõrval ka koloniseerija ehk postkolonialismi kolmanda klassiku Edward Saidi lähenemisviisi, mis uurib koloniseerija loodud "teise" kuvandite mõju nende enese kultuurile.⁴⁴ Just keskaegsetest allikatest saab alguse rida põliselanike kohta käivaid, eksootika, iha ja hirmu mõjuväljas sündinud rändmotive, mis panevad aluse kummagi kultuuri vastasmõju- dele, pingestatud suhetele ja eristustest sündivale identiteedile. Viimastel aastatel on seda keskajal sündinud Põhjala kuvandit ehk n-ö borealism (kui omalaadset vastet orientalismile) üha laiemalt uurima asunud⁴⁵, nagu on juba analüüsitud ka keskaegse Eesti- ja Liivimaa representatsioone siinsetes ja Euroopa allikates⁴⁶.

⁴¹ Postkoloniaalse teooria kohaldamisest eesti kirjanduse uurimiseks vt T. H e n n o s t e, Postkolonialism ja Eesti. Väga väike leksikon. – Vikerkaar 2003, nr 4/5, lk 85–100; P. P e i k e r, Ida-Euroopa kirjandus postkoloniaalsest vaatenurgast. – Vikerkaar 2005, nr 10/11, lk 142–153. Kahtlevamal seisukohal on nt Epp Annus, osutades selle mudeli seotusele India kultuurisituatsiooni spetsiifikaga, vt E. A n n u s, Homi Bhabha ja eesti lugeja. – Vikerkaar 2003, nr 4/5, lk 141; vt samuti E. A n n u s, Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 1, lk 10–17.

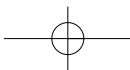
⁴² Hernhuutlaste liikumisega laiemalt on Eesti kontekstis viimasel ajal jõudsalt tegelema asunud Jürgen Beyer, vt nt: J. B e y e r, Strategien zur Hebung der Frömmigkeit in Est- und Livland (1621–1710). – Konfessionalisierung und Pietismus. Confessionalism and pietism. Religious Reform in Early Modern Europe. Hrsg. von F. van Lieburg. Mainz: Philipp von Zabern, 2006, lk 111–128.

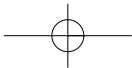
⁴³ Nt R. B a r t l e t t, Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350. Tallinn: Kunst, 2001 (originaal 1993). Ka medievistikas on tehtud katset testida postkoloniaalset teooriat, vt nt: The Postcolonial Middle Ages. Ed. by J. J. Cohen. London–New York: Palgrave Macmillan, 2000.

⁴⁴ Põgusalt viitab vajadusele vaadelda, millisenä on Lääne-Euroopa konstrueerinud Eesti-mõiste, nt T. H e n n o s t e, Postkolonialism ja Eesti. Väga väike leksikon, lk 96–97; vt ka: L. L u k a s, Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses. – Muutuste mehhanismid. Toim M. Laak, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000, lk 27–52.

⁴⁵ Vt esmajoones: D. F r a e s d o r f f, Der barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdeheitskategorien bei Rimbert, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau. Berlin: Akademie Verlag, 2005; Imagologie des Nordens. Kulturelle Konstruktionen von Nördlichkeit in interdisziplinärer Perspektive. Hrsg. von A. Arndt, A. Blödorn, D. Fraesdorff, A. Weisner, T. Winkelmann. Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2004; vt ka: Ultima Thule. Bilder des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart. Hrsg. von A. Engel-Braunschmidt et al. Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2001. Omamaise eeskujuga selle borealism uurimise kohta pakub Art Leete, vt A. L e e t e, Põhjarahvad antiigist tänapäevani. Obiugrilaste ja neenetsite kirjelduste muutumine. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2000.

⁴⁶ Vt M. T a m m, "Oma" ja "võõras" keskaja kultuuris. Ida-Baltikumi kirjeldus Bartholomaeus Anglicuse entsüklopeedias *De proprietatibus rerum* (u 1245). – Keel ja Kirjandus 2003, nr 9, lk 648–673; M. T a m m, Uus allikas Liivimaa ristiusustamisest. Ida-Baltikumi kirjeldus *Descriptiones terrarum*'is (u 1255). – Keel ja Kirjandus 2001, nr 12, lk 872–884; T. K a l a, Vana-Liivimaa neofüüdid ja nende naabrid katoliiklike ristiusustajate pilgu läbi. – Kleio 1997, nr 2, lk 3–8; T. K a l a, Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi. – Tu- na 2006, nr 3, lk 8–26.

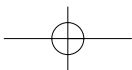

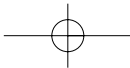
Lisaks keskaegse kirjavara analüüsimisele tasuks aga jälgida Eesti ja eestlaste kuvandi kujunemist varauusaegses ja uusaegses kirjavaras, reisikirjanduses, samuti estofiilide, nagu Garlieb H. Merkeli, Johann C. Petri, Heinrich J. von Jannau ja August Wilhelm Hupeli eesti rahvakultuuri kirjeldustes. Ja siit edasi ühtlasi selle teisenemist eesti rahvusliku (ajaloolise) identiteedi loomes, mis tugineb samuti nii keskaegsetele kui ka hilisematele valgustajate-estofiilide loodud representatsioonidele. See osutab ühtlasi ilmekalt, et ennast kultuurrahvaks koloniseerides me ei reprodutseeri mitte ainult kolonisaatori kombeid ja tema rahvuse- ja kultuurimudelit, vaid – asudes moderniseerumise koites ühtlasi oma juuri otsima – võtame algupärase ülesleidmise sildi all üle ka keskaegse kolonisatsiooni raames loodud (ja hiljem erinevate moevoolude ning ihaluste ja huvide rütmis teisenenud) stereotüüpse paganatest barbarite kuvandi. Lähiregioonist on analoogilisele protsessile hiljuti viidanud Derek Fewsteri uurimus soomlaste ajaloolise identiteedi kujunemisest, osutades, et sealgi sündis rahvuslikul ärkamisajal arusaam algupärasest nimelt varasemate representatsioonide – toona juba näiteks postkaartidele ja reisikirjadesse jõudnud Soome-eksootika – kodustamise läbi.⁴⁷

Kirjandus(aja)lugu või kultuuriajalugu?

Seda, kuidas eksootikast, näpuharjutusest või poolehäälsest pominast võib saada algupäraseks kuulutatud rahvusliku kõrgkultuuri tugisammas, illustreerib kodustatud "teise"-kuvandi kõrval ka varasemast ajaloost "omaks" tunnistatud kirjakultuur. Algavad ju eesti kirjandusajaloo "oma" allikad rahvaluule järel – ja enne esimese eesti kirjaniku Petersoni jõudmist – reformatsiooniaja ja eelkõige Liivi sõja järgse perioodi kirjakultuuriga, s.t trükikunsti sünni ja rahvale suunatud kirikliku ja didaktilise kirjavara ja perioodika leviku ning toonastest moevooludest kantud eestikeelse juhuluulega. Seega pole siin tegemist klassikalise suure kirjanduslooga, vaid marginaalse – kuigi omas kontekstis vägagi huvitava – kirjanduse ajaloo. See on eestikeelse tarbekirjanduse ning ühtlasi tõlke ja muganduste ajalugu. Siin on XVI sajandi eestikeelsed palvekatked ja katekismused, XVII sajandi eestikeelsed jutlused, palve- jm kiriklike tekstide tõlked, aga ka esimesed aabitsad, XVII ja XVIII sajandi vahetuse esimesed lõuna- ja põhjaeestikeelsed evangeeliumitõlked ning muidugi 1739. aasta piiblitõlge. XVIII sajandiga tulevad eestikeelne juhuluule, hernhuutlaste laulude ja didaktiliste vagajuttude tõlked jmt, kalendrid koos oma piiblitõlgete ning hiljem juba "Maailma ja mõnda" juttude ning tervishoiualaste õpetustega, esimesed ajakirjad koos mitmesuguste uudiste ja õpetustega. XIX sajandil ilmuvad esimesed ajalehed, aabitsad, kooliraamatud ning nii kohalike autorite kirjutatud kui ka tõlgitud või mugandatud rahvaraamatud: pietistlikud vagalood, jenoveevad ja robinsonaadid. Rahva- ja tarbekirjandus kaob kirjandusajaloost alles koos eestikeelse kõrg- või süvakirjanduse sünniga XIX sajandi teisel poolel, kui eestikeelne kirjandus hakkab järk-järgult kujunema omaette sfääriks. Ehk Tiit Hennoste sõnutsi: "Enne 19. sajandit pole eesti kirjandusloos suuremat pist-

⁴⁷ D. F e w s t e r, Visions of Past Glory. Nationalism and the Construction of Early Finnish History. Studia Fennica Historica 11. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006. Siinses kontekstis vt eriti I peatükki "Introducing Early Finland" (lk 50–144).

mist ilukirjandusega, samas kui 19. sajandist alates pole kirjanduslool suu-remat pistmist mitteilukirjandusega.”⁴⁸

Ilmselt võib väita, et niisugune suures osas siiani lahti seletamata, vai-kiv jaotus tugineb selgetele väärtusotsustele. Ühtlasi illustreerib see ilmekalt märksa üldisemat tõsiasja, et iga distsipliin mitte ainult ei konstrueeri oma objekti olevikus, vaid ühtlasi ka projitseerib selle tagasi minevikku. Nõnda saab ka iga kultuuriajaloo olemust määratleda esmajoones tema ajaloo kau-du.⁴⁹ Kui arusaam, et keelel, filosoofial ja kunstidel – ning sealhulgas ka kir-jandusel, mille tähendusväli esialgu sugugi ilukirjandusega ei piirdunud⁵⁰ – on ajalugu, ulatub tagasi juba kreeka ja rooma autoriteni, siis oma praegu-sel kujul arenesid selle eri distsipliinid välja tihedas seoses ajaloo profession-aliseerumise ja rahvusriikide kujunemisega. Nagu ajaloo kirjutamine, nõn-da on ka kirjandusajaloo kirjutamine XIX sajandil eelkõige rahvuslik projekt. Eesti kultuuriajaloo mudel tugineb ühelt poolt saksa klassikalisele kultuuri-ajaloole, mis piiritleb ”kultuuri” kõrgkultuuri vaimsete, kunsti- ja teadus-alaste saavutustega. Teisalt aga pole see sinna kõrgkaanonisse sisse kirjuta-nud mitte ainult keele, vaid ka rahvakultuuri kõikvõimalikud avaldumisvor-mid, mis täidavad eelkõige sajandeid puudunud ”oma” kõrgkultuuri aseaine funktsiooni – kehistada rahvuse vaimu.

Tugevast rahvakultuuri fookusest hoolimata ei ole eesti kultuuriajaloo os-olnud kuigivõrd olulisel kohal sotsiokultuuriajalugu, mis vaatlaks kultuuri ar-tefaktide ning poliitilise, majandusliku ja ühiskondliku sfääri vastasmõju.⁵¹ Veidi utreerides võiks küsida, kas ei viita sellele kaude ka selliste ühtaegu kummaliste ja kõnekate liitsõnade nagu näiteks kultuuri-, kirjandus- või ka spordilugu (*vs* kultuuri-, kirjandus- ja spordiajalugu) rohkus meie kultuuri-ajaloo ruumis – ning kas ”aja” vahele jätnud ”-lugu” ei tähista justkui äras-pidiselt ideaalset kultuuriajalugu, mis keskendub täieliselt vaimsete arte-faktide analüüsimisele? Kui mõned erandid välja arvata, siis on eesti kirjan-dusajaloost suuresti mööda läinud nii 1970. aastatel tuule tiibadesse saanud kirjanduse sotsiaalajalugu, Hans Robert Jaussist lähtuv kirjanduse retsept-sioonijalugu kui ka viimasel ajal taas esile kerkinud lugemiskultuuri, kee-le ja suhtlemise sotsiaalajalugu.⁵²

Ent nagu eespool juba loetletud, on klassikaline eesti kirjandusajalugu omastanud ja kodustanud rea tarbetekste, kirikuraamatuid, kalendreid ja põl-lumajandusjuhiseid. Kas aga peaksime neid analüüsima tingimata kirjandus-ajaloo allikatena või hoopis näiteks sotsiaal- ja kultuuriajaloo ning kultuuri-antropoloogia allikatena, mis võimaldaksid hiilgavalt uurida inimtegevuse sot-siaalseid ja sümboolseid mõõtmeid, suhtlussüsteeme, argikultuuri ja -käitumist,

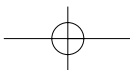
⁴⁸ T. H e n n o s t e, Kirjanduse periodiseerimisest, lk 57.

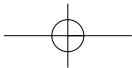
⁴⁹ Vt ülevaatlikut: P. B u r k e, Kultuuriajaloo lätted, lk 9.

⁵⁰ Vt nt: S. G r e e n b l a t t, What Is the History of Literature? – Critical Inquiry 1997, kd 23, nr 3, lk 460–481.

⁵¹ Ühe vähese, kuid olulise erandi moodustab siin Ilmar Talve käsitus, vt I. T a l v e, Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa, 2005.

⁵² Eesti kirjandusajaloos on erandlikuks jäänud uurimused, nagu nt M. L a u r i s t i n, P. V i h a l e m m, Eestlane raamatuostjana. – Looming 1985, nr 2, lk 247–256; M. L a u r i s t i n, P. V i h a l e m m, Raamatunõudlus ja kirjanduskultuur. – Keel ja Kirjandus 1986, nr 7–8, lk 385–393, 459–468. Kirjanduse retseptisioonijaloo kohta vt H. R. J a u s s, L i t e r a t u r g e s c h i c h t e a l s P r o v o k a t i o n d e r L i t e r a t u r w i s s e n s c h a f t. Konstanz, 1967; lugemiskul-tuuri kohta vt Histoire de la lecture dans le monde occidental. G. Cavallo, R. Chartier (dir). Pariis: Seuil 1997 (itaaliakeelne originaal 1995).

hoiakuid ja väärtusi jne? Kirjandusajaloo reviiiride laiendamine kultuuriajalukku, kus need varased tekstid (aga miks mitte ka hilisemad) ei tähendaks üksnes sammukesi rahvuse eneseväljenduse ja tulevase kõrgkultuuri "veetluse ja valguse" teel, vaid osa kultuurilistest praktikatest kõige laiemas mõttes, võib kätkeda endas mitmeid seni kasutamata tõlgendusvõimalusi.⁵³

Just nende teemadega tegeleb uus kultuuriajalugu, käsitledes "kultuuri" senisest märksa laiemalt ja olles seeläbi laienuenud ka varem muutumatuteks ja kõrvalisteks peetud valdkondadeni, nagu näiteks suremise, unenägude ja hullumeelsuse, žestide, tundmuste ja tajude, tervishoiu, keha ja seksuaalsuse jne ajalooni. Nagu eespool märgitud, tõstatab seesugune valdkondade ümberkaardistamine paratamatult küsimuse, kuidas kontseptualiseerida ja kuhu paigutada kirjandusajalugu uue kultuuriajaloo sees. Viimastel aastatel ongi eriti Saksamaalt, kus on olnud tugev kirjanduse sotsiaalajaloo ja antropoloogilise kirjandusuurimise traditsioon, kostnud hääli, et kirjandusajaloo uued jõujooned tuleks maha märkida just uuest kultuuriajalooost lähtuvalt: selgitada kirjanduse rolli kultuurisüsteemis, otsida uusi lahendusi selle interdistsiplinaarseks uurimiseks ning ühtlasi osutada, et mitte ainult kirjandusajalugu ei vaja kultuuriajaloolist orientatsiooni, vaid ka viimane eeldab senisest märksa põhjalikumat arusaamist kirjanduskultuuri spetsiifikast.⁵⁴ Eesti uuema kirjanduse puhul ongi juba asutud põhjalikult uurima eriti selle looduse-, maastiku- ja ruumikujutusi ning soomudeleid.⁵⁵ Eriti vanema kirjandusajaloo kultuuriajaloolise uurimise puhul võiks osutada viljakaks kultuuride kohtumise ja tõlkimise mudel, mis ei eeldaks mitte kahe homogeense kultuuri kui terviku kohtumist, vaid keskenduks nende pidevatele vastasmõjudele ja muutustele. See ei puuduta mitte ainult kultuurimõjude kohtumisi ühes ruumis, vaid ka ajas traditsiooni (samuti erinevate stereotüüpide, vormelite ja teemade) näol, mille edasikandumist ei tõlgendata enam mitte passiivse vastuvõtu, vaid pideva loomingu kohandumise protsessina.⁵⁶ Arvestades tõlgete domineerivat rolli varases eestikeelses kirjakultuuris, tuleks selgemalt teadvustada ka tõlkeajaloo olulisust, mida näiteks mitmed Kristiina Rossi varasemaid piiblitõlkeid ja vaimulikku sõnavara puudutavad tööd ongi teinud.⁵⁷ Lähiregioonist võib siin viidata

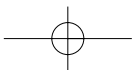
⁵³ Ühe olulise erandina on eesti n-ö rahvaraamatu ajalugu lähemalt analüüsinud Aarne Vinkel, vt A. V i n k e l, Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat, 1966.

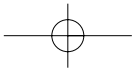
⁵⁴ M. E n g e l, Kulturwissenschaft – Literaturwissenschaft als Kulturwissenschaft – Kulturgeschichtliche Literaturwissenschaft. – KulturPoetik 2001, nr 1, lk 8–36; A. L o t t m a n n, Kultur(en) ohne Geschichte? Fragen zu einer kulturwissenschaftlichen Literaturgeschichte. – KulturPoetik 2007, kd 7, nr 1, lk 84–97.

⁵⁵ Teksti, ruumi ja looduse suhete analüüsimine kui omaette uurimisvaldkond on jõuliselt esile toodud teostes, nagu: T. M a r a n, K. T ü ü r, Tekst ja loodus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2000; T. M a r a n, K. T ü ü r, Eesti looduskultuur. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005; samuti aastast 2000 ilmuvas kogumikus "Koht ja paik". Soomudelite analüüsimise kese on keskendunud suuresti sajandipöördele ja XX sajandi esimestele kümnenditele; vt esmajoones: J. Randvere "Ruth" 19.–20. sajandi vahetuse kultuuris. Toim M. Hinrikus. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2006; M. H i n r i k u s, Naisküsümise lahendus Weiningeri moodi. Otto Weiningeri minatud naised Tammsaare loomingu. – Vikerkaar 2005, nr 1/2, lk 87–118; aga ka L. L u k a s, New women baltisaksa kirjanduses. – Ariadne Lõng 2004, nr 1/2, lk 150–171.

⁵⁶ "Kultuuride kohtumise" ja "tõlke" kui kultuuriajaloo ühtede põhiprobleemide kohta vt nt: P. B u r k e, Kultuuriajaloo ühtsus ja mitmekesisus.

⁵⁷ Vt esmajoones: K. R o s s, S.-E. S o o s a r, Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara kujun-

soomlaste eeskujule: äsjailmunud kahekõiteline soomenduste ajalugu on tõlgete rolli sealse kultuuriruumi kujunemisel igati tänuväärselt varjust välja toonud.⁵⁸

Kirjandusajalugu kui mäluksuuri osa

Küsimus, mis on kõigi nende vaga- ja piiblilugude seos eesti kirjanduse edasise ajalooa XIX sajandi teiseli poolel ja XX sajandil, tähendab aga ühtlasi küsimist selle järele, kuivõrd võib (kirja)ksuuri käsitleda ühtse, konsensusliku ja järjepidevana. Klassikaline eesti kirjandusajalugu eeldab, et kõik see, mida võiks küll käsitleda eesti keele ajalooa, on osa eesti kirjanduse ajalooa, mis areneb esiaegadest kuni tänapäevani ühe tervikliku ja lineaarse protsessina. Üheks võimaluseks on eeldada pigem "mitut kirjandust" ja loobuda otsimast kinnitust "leiutatud traditsioonile" ning tõlgendada siinset (kirjakultuuri) ajalugu tervikuna kui vastasmõjude, muutuse ja tõlgete ajalugu, milles võib küll esineda stereotüüpide või vormivõtete rännet, aga samavõrd ka katkestusi.

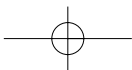
Teise alternatiivi sellesse varajasse eestikeelsesse kirjakultuuri suhtumisel pakub praegune üleüldine huvi ajaloolise (*resp.* Maurice Halbwachsi jälgedes "kollektiivse") mälu ja selle nn mälupekade vastu, mis läbi üha sagedamini ei uurita mitte niivõrd selle ajalugu, mis tegelikult toimus, vaid kuidas ajalugu on kasutatud ja ära kasutatud ehk mitte niivõrd sündmusi ega isikuid, kuivõrd nende rolli traditsioonilooes.⁵⁹ See on pannud ka kultuuriajaloolasi käsitlema oma visuaalseid ja kirjalikke artefakte üha enam kui nn kultuurimälu teabekandjaid, tuginedes esmajoones saksa ajaloolase Jan Assmanni käsitlesele kultuurimälust kui ühe või teise kollektiivi teadmistevaramust oma identiteedi, ühtsuse ja eripära kohta.⁶⁰ Esiteks võimaldaks see eesti kirjandus(a)loo uurimist kirjandusajaloo enese ajaloo ehk eesti kirjanduse ajaloolise identiteedi ja mälu allikana ning lubaks eesti kirjandusajaloo 700 aastale laiali venitatud alguse XIX sajandisse n-õ selgeks kirjutada. Sest eesti kui "kujutletud kogukonna" ajaloo puhul peaksime alustama just sealt ning mitte varasemast. Sellele lisaks võiks osutada viljakaks ka uue rahvuse ajalookäsitluses loodud varasema ajaloo kui rekonstruktsiooni lähem kaardistamine. Muuhulgas hõlmaks see kõigi eelmainitud kroonikakatkete, rahvaluule, tõlgete ja tarbekirjanduse tõlgendamist eesti kirjandusajaloo ja

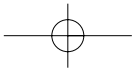
nemisest: veel kord ristimisest. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 10, lk 769–782; K. Ross, Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Tallinn: Emakeele Selts, 2006, lk 107–129; K. Ross, Mida me teame keskaegsest vaimulikust eesti keelest? – Eesti teoloogilise mõtlelise ajalooa: sissejuhatavaid märkusi ja apokrüüfe. Toim R. Altnurme, P. Rohtmets. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006, lk 6–16; vt ka: Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Toim K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007. Tõlgete senisest põhjalikuma kultuuriajaloo vajalikkuse kohta vt ka: P. Burke, Lost (and Found) in Translation. A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe. – European Review 2007, kd 15, nr 1, lk 83–94.

⁵⁸ Suomenoskirjallisuuden historia. 2 köidet. Peatoim H. K. Riikonen, toim U. Kovala, P. Kujamäki, O. Paloposki. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007.

⁵⁹ Siin võib esmajoones viidata prantslaste monumentaalteosele: Lieux de memoiré. 6 köidet. Ed. P. Nora. Pariis: Gallimard, 1984–1992; ning sakslaste kogumikule: Deutsche Erinnerungsorte. 3 köidet. Hrsg. von E. Francois, H. Schulze. München: C. H. Beck, 2001.

⁶⁰ Vt J. Assmann, Collective Memory and Cultural Identity. – New German Critique 1995, nr 65, lk 125–133; J. Assmann, Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: Beck, 1999.

laiemalt eesti mälupaikade ühe olulise osana. Kahtlemata oleks huvipakkuv ka selle kirjandusajaloo teiste, uuemate mälupaikade lähem kaardistamine: monumentide ja majamuuseumide, kogutud teoste ja tänavanimede, aga näiteks tähenduslikegi hetkede uurimine (Kristian Jaak Petersoni retked Tartust Riiga, Koidula (abi)elu Kroonlinnas, Mati Undi kolimine Mustamäele jne), mis, Mart Velskrilt laenates, "hakkavad kirjanduslugudes täitma kuldsete naelakeste rolli, mille abil loo pidevus märgistatakse ja rahvusliku enesekirjelduse või müüdi külge kinnitatakse".⁶¹

Teiseks ja siiani enam lahtikirjutatud teeks on uurida kirjanduse rolli rahvuse loojana, käsitleda seda mitte rahvuse vaimu peegeldaja, vaid rahvuse "kirjutajana".⁶² Eesti ajaloomälu omapära on vähemalt siiani olnud see, et ta tugineb eelkõige just ilukirjanduses loodud metafooridele ja jutustustele. Nõnda on eesti ajalookäsitluse sünnihetkest alates just ilukirjandusest saanud Jaan Unduski määratluse kohaselt "rahvust loov tekst", mis on andnud selle tüvitekstid, aga ka ideoloogilise telje, mõttemallid ning tüüpkujud (Kalevipoja, Lembitu ja Tasuja koondkuju) ning -mudelid (igavene ja universaalne vabadusvõitlus, Jüriöö kui mässu mudel).⁶³ Kui Eesti mälupaigad peegeldavad ärevust selle üle, mida arvata omaks, mida võõraks – kuidas ühtaegu pääseda ja samal ajal ära kasutada saksa kultuuriruumi, mis tunnistati alates ärkamisajast ja eriti esimese vabariigi ajal võõraks –, siis erinevalt visuaalkultuurist, muinsustest ja monumentidest on fiktsionaalses maailmas selgeid veelahkmeid vaieldamatult kergem luua.⁶⁴ Niisiis ei ole tegemist mitte raamatusse raiutud, vaid raamatust raiutud rahvaga. Kirjanduse mõju ajaloomälu loomisele vääraks senisest enam toonitamist ja analüüsimist ka kirjandusajaloo kontekstis.⁶⁵ Kirjandusajalugude osale rahvuse ja selle

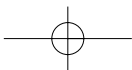
⁶¹ M. V e l s k e r, Eesti kirjandus. Taustad ja lugu, lk 210–211.

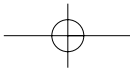
⁶² Esmalt leidis see käsitlemist juba 1990. aastate alguses, vt eeskätt: Kõnelusi rahvuskirjandusest. Konverentsi "Rahvuskirjanduse mõiste ja kriteeriumid" materjale. Toim J. Undusk, P. Viires. *Collegium litterarum* 1–2. Tallinn: Eesti TA KKI kirjandusosakond, 1990.

⁶³ J. U n d u s k, Rahvaluuleteksti lõppematus. Felix Oinas, soome meetod ja intertekstuaalne "Kalevipoeg". – F. O i n a s, Surematu Kalevipoeg. Tallinn: Keel ja Kirjandus, 1994, lk 147–174; M. T a m m, Monumentaalne ajalugu. Mida me mäletame Eesti ajaloost? – Vikerkaar 2003, nr 10/11, lk 60–68; M. T a m m, Jüriöö-tekst eesti kultuuris. – Looming 1998, nr 3, lk 401–411; A. S e l a r t, Muistne vabadusvõitlus – Vikerkaar 2003, nr 10/11, lk 108–120. Jüriöö ja mässu mudeli kohta vt ka: L. K a l j u n d i, Hingejõu ilmed ja meelehaigus: mäss Eesti ajaloomälus ja selle keskaegsetes tüvitekstides. – Paar sammukest XXII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Toim E.-H. Västriku, M. Hiimäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006, lk 15–30; vt ka: J. U n d u s k, Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana. Sünedohhi printsiip. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 9–11, lk 577–587, 669–679, 746–756.

⁶⁴ Visuaalse, monumentaalse ja maastikulis-ruumilise aspekti kohta Eesti ajaloomälus, kus "oma" ja "võõra" ruumi, maastiku ja ruumi funktsioone on siiani veel vähe analüüsitud, vt L. K a l j u n d i, Pirita klooster Eesti ajaloomälus. Mitte ainult kloostri taga metsas. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, nr 4 (ilmumas). Eesti rahvusmaastiku kohta kultuuri-geograafia perspektiivist vt H. P a l a n g j t, Püsivad ja muutuvad maastikud Eestis. Kultuurigeograafiline käsitlus. – Akadeemia 2005, nr 10, lk 2209–2227.

⁶⁵ Lahtiste kaartide kohta pakub – ehk paradoksaalsel, tahtmatulgi moel – huvitava näite viimane "Eesti kirjanduslugu", mis järjepidevalt viitab ühte või teist ajalooperioodi või -sündmust kirjeldades selle tundmisele eelkõige ilukirjanduse kaudu: "Liivi sõja sündmuse kirjeldab lähemalt B. Russow oma kroonikas. 20. sajandi eestlased tunnevad Liivi sõja ajastut eelkõige E. Bornhöhe menuka ajaloolise romaani "Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad" (1893) järgi." (vt E. A n n u s, L. E p n e r, A. J ä r v, S. O l e s k, E. S ü v a l e p, M. V e l s k e r, Eesti kirjanduslugu, lk 25).

mälu loomisel on muuhulgas Kristian Jaak Petersoni kui rahvusmonumendi *resp.* mäluauga rajamise näitel viidanud Epp Annus.⁶⁶ Sellest aspektist väärriksid lisaks kirjutatud kirjandusajalugudele vaagimist ka selle visuaalsed ja monumentaalsed representatsioonid, millest on näiteks Marin Laak analüüsinud "Kalevipoja" vormumist kirjanduslik-ühiskondlikuks monumendiks just erinevate kujutustasandite abil (monumentaalskulptuurist šokolaadi ümbrispaberiteni).⁶⁷

Kolmandaks tasuks lähemalt analüüsida eesti kirjandusajaloo ja ajaloo vastasmängu ning küsida, kas ilukirjanduse (ja kirjandusajaloo) kaalukasse rolli eesti ajaloomälu kujundajana on kätketud ka teatud varjatud ärevust nende distsipliinide, kirjandusajaloo ja ajaloo vahekorra pärast. Ühelt poolt on ärkamisajast peale kirjandus avaldanud ajalookirjutusele rohkem mõju kui ajalookirjutus kirjandusajaloole. Seega võiks kirjandus(aja)loolise Eesti lähem kaardistamine toimuda eesti kirjandusajaloo ja ajalookirjutuse senisest tihedamas dialoogis. Et mõlemad distsipliinid on hetkel silmitsi küllaltki sarnaste ülesannete ja probleemidega, mis puudutavad nii eesti ajalookirjutuse seniste jõujoonte ja "loolise" analüüsimist kui ka uute tõlgenduste leidmise vajadust, võib see avaldada vastastikku viljastavat mõju. Teiselt poolt, vaadeldes ajaloo ja kirjandusloo omavahelist suhet – kirjanduse (ära)kasutamist ajalookirjutuses ja vastupidi –, tuleb tõdeda, et nende vastastikune mõju on siiani olnud suuresti peidetud. Kuigi ärkamisajast peale on eesti ajalookirjutust ja -mälu struktureerivad juhtmotiivid loodud just ilukirjanduses, on seda ebamugav mõõnda nii ajalookäsitlustes kui ka kirjandusajaloo raamjutustuses. Siingi oleks üheks võimalikuks lahenduseks eesti ajaloo kirjandusliku "vormi saladuse" paljastamine ning ühtlasi kirjanduse ja kirjandusajaloo senisest tihedam integreerimine ajalookirjutusse.

Kokkuvõtteks väidaksin niisiis, et eesti kirjandusajaloo objekti ja "loo" kujunemine ja muutumine läbi aja, nagu ka selle praeguse funktsiooni ja võimaluste senisest täpsem määratlemine on teemad, mis väärriksid senisest põhjalikumalt kaardistamist; nii nagu vajaksid eesti kirjandus(aja)lugu ja ajalugu senisest enam iseenese ajaloolisusest kui loolisusest teadlikuks saamist, aga ka pilguheite sellele kummalisele peitusemängule, mida nad omavahel mängivad. Kindlasti peitub just eesti kirjandusloo ajaloos eesti kirjandusajaloo tõeline ning ilmselt ka ainus "loolisuse" potentsiaal.

⁶⁶ E. A n n u s, Kiigelaual müütilise ja modernse vahel. Rahvusest, mütoloogiast ja Kristian Jaak Petersoni kuuest. – *Looming* 2001, nr 3, lk 397–408; vt ka: E. A n n u s, Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. – *Keel ja Kirjandus* 2000, nr 1, lk 10–17.

⁶⁷ M. L a a k, Monument *vs* alustekst. "Kalevipoja" retseptsioonist ja intertekstuaalsusest. – Paar sammukest XX. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Koost K. Kuutma, toim T. Saluvere. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003, lk 129–142; vt ka: M. L a a k, Kalevipoja kohanemine: teksti ja konteksti probleeme ja võrgukeskkonna võimalusi. – Kohanevad tekstid. Toim M. Kalda, V. Sarapik. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, TÜ eesti kirjanduse õppetool, 2005, lk 169–205. Sarnaselt on analüüsinud Koidula kunstilist kujutamist nii rahvusliikumise kui rahvusliku tunde sümbolina ka Katrin Kivimaa, vt K. K i v i m a a, Koidula pildis. Ajaloolisest isikust rahvuslikuks sümboliks. – *Ariadne Lõng* 2004, nr 1/2, lk 3–12.

